

Урд ямаран бääсмб

Цаг öнъгрх дутман оln-зүйсн зовлнь улм икдсн болдж тоолгдг билä. Хальмгин оln күч-көлсчрнн тер цагин му джиргъл-бäädлнн ним бääсмн. Сән джиргъл ирх öмнән ицг уга, тесдж болшго мууггын зовлнь. Тер ицг джирлгын мет нүднä харанд нег үзгдäд, теегин ик аггуд харань тасрад бäähлä, угатä хальмг күн хойр дам мууггар зовдг бääсмн. Тегäд у теегин көвүн, цогц махнь баргдад, омгнь шантрад бäädг билä.

1914 джилд ик байн орн-нутгсн капиталистнр болн помещикүд күүнä газр эзлхär, эднä үлмäл болн теднä колоний болж бääсн багь орн-нутгудиг улм цааранднь даджрлгын икдүлхин тблä хоорндан делкä хувалж авхар, кесн нарт делкән дән эклснä авн, хальмгин оln күч-көлсчрнн зовлнь улм икдсн болдж. Арäсән хаана болн энүнä баячудин оln-ämt даджрх, тедниг эврәннь үлмäдән орулдж авх кишго ховдг ухань наатк орн-нутгудин баячудин ховдг уханас багь биш, нам хойр холван ик бääсмн. Тегäд тедн нарт-делкä дäәнä хбөн хувалггнд Арäсән кесг сай күүнä äм хораггяд бийдән сән, байн-бäähтä газр буладж авхар седжäсмн. Хаана йосна Арäсä эн дäэнд Гермäнä болн түүнä нөкднрин öмнäс ноолдсн. Арäсән көдлмшчнр болн кре-

стгянмуд аргь уга болад байчудин тблä дäэнд орсн болдж. Дән удэнар татгдад, кемджән уга ик гару гарснд түрү-зүдү болн гемин ширг болсн. Хальмгин күч-көлсчнр эдл-ахуггар болн күүнä äмәр äвртä ик гарула харгвь. Кесг оln мал багь үнär фронтсар, церг тетгхär илгäгдлä.

Хальмгин збөр—мал збвär багьрв. Хальмг угатя оln-ämtнä му бääсн эдл-уш улм муурв. Теегин хальмгин мал багьрхла иддг хотнь чигн багьрв, үмсх-зүүх, эд-таврар тетгггын муурад нам шалвр келг чигн эд олдшго болад үвл-зун уга некä шальвр үмсдг болцхав. Тер дотр мууггын зовлнь үзсн мал хäläдг улс: үвлин хорн кийтнд хгьрха ишкä герт, дулан хувцн уга, зуна гань халунд, намрин кийтн салькнд цокгдад, гесндән уудг хот, үмсдг хувцн уга, үкр, хбн, мбрнä ард дахад йовдж, эмчин хäläц уга, äмд күүнд дбнь-тус болна гидгнь ямаран юминь медл уга үкцхädг билä. Оln-ämtнä эрдм-сургуль ббдлүүлгнä болн теднä эрүл-чендинь харлгьна төрмүд тер цагт уга билä. Школмуд көдлджäх-угагьинь, äмтид күүнä эмчин дбнь кегдджäхинь, äмти ямаран хот ууджähинь, ямаран хувц үмсджähинь кен болв чигн ухалх биш, нам тним сана зүүдг күн уга билä. Цуг

эн ик чиргä төрмүд теднä бийсдн даалгьсн цаг бääсмн.

Хаана правительствд Гермäн-псла дä кехд джил ирвäs зовлньгта болад бäälä. Тегäд тер цуг „талдан тохм äмтсн“ тедн дотр хальмгудиг бас тыловой көдлмшт—(окоп малтх, мод чавчх) авла. Кесг насна хальмг улс тингхд цугдулгдад, Прибалтийск губернийсүр илгäгдв. (Ода болхла Латвийск болн Эстонск ССР). Нег оньчнь, хаана правительств тингхд хальмгудиг тыловой көдлмшт йовулхларн „Хальмгудиг тыловой көдлмшт öнъгär авлгьн“,—гидж зокал кедж, нерäдг билä. Ингдж дбрäцүлдж келснäс му дбрäцүлгьн бäähнй? Хаана цергт мбрд авхларн „Мбрдиг цергт агслгьн“—гидж келдг билä. Илär келхлä, хальмгудиг төрскн орн-нутган харсулхар цергт авхларн хаана правительствд „öнъгär авлгьн“ гидж келхäс нань үгмүд олдсн юмн уга, тернь хальмгиг күүнд эс тоолсна темдг болна. Хальмг күүг мал-агьрусна дор санджах йовдл. Хаана йосна гол ухань тним бääсмн, хаана представительмүдин хäläцнь хальмг улст бас тним бääсмн. Хальмгиг „Талдан тохма улс“ гихäс биш, нань нерär келдг бääсм биш, эн нерäдсн хальмгиг күцц унтä улст тоолдго билä. Хаана йосн, байн күүнä көвүнä ормд угатя күүнä көвүн нäмäдлгдäд, цергт йовхд збв бгг билä. Ик байна көвүн болхла нам цергт церглггнäс сулдг бääсмн. Хальмг улсиг

цергт йовулджäх цагт, хаана представительмүдлä негдäд адвокат С. Баянов кесг идлгь идсн болдж. Баяновин некврär, кесг цергт мордх часта байн улс гертән үлдäд, теднä ормд угатя улс окоп малтхар, мод тärхär, күнд аца ачхар боли нань чигн оln көдлмш кехär йовад, одсн газртан теднäс кесгнь цогцан үлдäцхäv.

Дасад уга газр болад, му хот-хувцта, күнд көдлмшт тесдж ялад, тедн олар гемтäd, үкäd бääсмн. Тингхләннь теднä келжäh көдлмшинн күцävринь хäläггяд, тедниг сулхад, герүрннь тävг бäädж. Теднäс оln күн гертән хальдвр гемтä ирцхädж, öмнннь болхла тним гем теегин бääрн улст темдггддж бääсмн биш. Эрүлменд харлгьна көдлмш теегин äмтид уга болсна учрар, тер гемтä улсин зäрмнь үкäd, äмд үлдцхäснь эрүл äмтид хальдврта гем тархав. Энүнä уршгар хальмгуд нургьлдж му хальдвр гемтä гисн хаджгьр болн немр бгсн му хäläц тингхд бääсмн. Зуг советск йосн ирснä хбөн оln äмтнä эрүлменд харлгьна кемджән уга ик оln-зүйсн көдлмш кегдснд, бääрн бääсн хальмг улс эрүл болдж тер му гемäс гетлсн болдж.

1917 джилин февраль сард мана орн-нутгин күч-көлсчнр эврәннь Коммунистическ партин гардврар, оln зун джилин эргцд угатя улсин цус, мах шимджäсн, хаана йос хамхлдж сольсн болдж. Хаана йосн хамхрсна зäньг мана хальмг

теегär, тер зäньгиг оln äмтнäс нууггяд бääсн бийнь, йир түргär тарв. Хальмг угатя улсин цус шимджäсн нутгдин боли äмгүдин зäкрäчир, теднä дарук уул дааджасн улс нег-негән дахад, көдлджäсн ормасн уга болад, бөрсн болдж. Теегин му хальмг түрүн болдж санамр кийггән авч, äвртä ик байр-бах кедж, хан ширäггäс буусн боли түүнä элчнр көбгдсн зäньгд дүркллä. Эн болджасн үүлдврт хальмг улс äвртä ик чинр бгч, цааринднь Арäсäд ямаран йовдмуд ягьдж хархинь шиндждж хäläцхäv. Юнъгяд гихлä, хальмг угатя күн хойр давхр даджргггнд бääсндән, түрүн болдж, йосн сольсна хбөн эврәннь эдлуушин бäädл ясрх угагьинь, баячудин мухлалдгьнас сулах угагьинь, революцин йосн түүнд политическ сулдхвр бгч, наацк äмгслä äт кү кех угагьинь йир ик оньган бгч хäläдг билä.

Болв хальмг угатя күүнä тер тоотнь йосн сольсна дару күцсн уга. Хаана йосн сольгдсн бийнь угатя күүнä бäädлджирггъл сольвр угагьар, нег кевтән үлдв.

Юнъгяд гихлä, нойн, зäяснь баячуд öмнклä äдл ормдан үлдäд, йосан бäräд, хуучн кевтән угатя улсиг мухлалд бääv.